

**MEHNAT QONUNCHILIGIDA DAVLAT NAZORATI
SAMARADORLIGINI BAHOLASH, HUQUQIY TA'SIR CHORALARI VA
INSTITUTIONAL TRANSFORMATSIYA YO'NALISHLARI**

Turayev Javokhir

Аннотация: Ушбу мақолада меҳнат қонунчилигида давлат назорати самарадорлигини баҳолаш механизмлари, ҳуқуқий таъсир чораларининг амалиётда қўлланилиши ҳамда институционал трансформация йўналишлари комплекс илмий таҳлил қилинади. Тадқиқот доирасида меҳнат соҳасида давлат назоратини амалга оширувчи ваколатли органлар, инспекцион тизим, суд ҳимояси ҳамда касаба уюшмаларининг ўзаро ҳамкорлик механизмлари ўрганилади.

Шунингдек, меҳнат қонунчилигига риоя этилишини таъминлашда ҳуқуқий таъсир чораларининг турлари, жумладан маъмурий, интизомий ва иқтисодий таъсир воситалари, уларнинг самарадорлиги ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги бир хиллик масалалари таҳлил қилинади. Мақолада давлат назоратининг институционал асослари ва миллий меҳнат қонунчилигининг халқаро меҳнат стандартлари билан уйғунлашуви ҳам кўриб чиқилади.

Бундан ташқари, меҳнат соҳасида давлат назорати тизимида мавжуд муаммолар, рақамли мониторинг механизмларининг жорий этилиши, электрон назорат ва мурожаатлар тизимининг роли ҳамда институционал трансформация шароитида назорат органлари фаолиятини такомиллаштириш бўйича илмий-амалий хулосалар шакллантирилади.

Калим сўзлар: меҳнат қонунчилиги, давлат назорати, ҳуқуқий таъсир чоралари, институционал трансформация, меҳнат инспекцияси, ҳуқуқни қўллаш амалиёти, суд ҳимояси, рақамли назорат, маъмурий жавобгарлик, меҳнат ҳуқуқлари.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится комплексный научный анализ механизмов оценки эффективности государственного контроля в трудовом законодательстве, применения мер правового воздействия, а также направлений институциональной трансформации. В рамках исследования рассматриваются деятельность уполномоченных органов государственного контроля в сфере труда, инспекционной системы, судебной защиты и профсоюзов, а также их взаимодействие.

Анализируются виды мер правового воздействия за соблюдением трудового законодательства, включая административные, дисциплинарные и экономические меры, их эффективность и вопросы единообразия правоприменительной практики. Также рассматриваются институциональные основы государственного контроля и гармонизация национального трудового законодательства с международными трудовыми стандартами.

Кроме того, исследуются существующие проблемы системы государственного контроля в сфере труда, внедрение цифровых механизмов мониторинга, роль электронных систем контроля и обращений, а также формулируются научно-практические выводы по совершенствованию

деятельности контрольных органов в условиях институциональной трансформации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

трудовое законодательство, государственный контроль, меры правового воздействия, институциональная трансформация, трудовая инспекция, правоприменительная практика, судебная защита, цифровой контроль, административная ответственность, трудовые права.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive scientific analysis of mechanisms for assessing the effectiveness of state supervision in labor legislation, the application of legal enforcement measures, and directions of institutional transformation. The study examines the activities of authorized labor control bodies, inspection systems, judicial protection, and trade unions, as well as their interaction mechanisms.

The types of legal enforcement measures for ensuring compliance with labor legislation, including administrative, disciplinary, and economic measures, are analyzed along with their effectiveness and consistency in law enforcement practice. The institutional foundations of state supervision and the harmonization of national labor legislation with international labor standards are also considered.

In addition, the article explores existing challenges in the labor control system, the introduction of digital monitoring mechanisms, the role of electronic control and complaint systems, and formulates scientific and practical conclusions aimed at improving the activities of supervisory bodies under conditions of institutional transformation.

KEYWORDS

labor legislation, state supervision, legal enforcement measures, institutional transformation, labor inspection, law enforcement practice, judicial protection, digital monitoring, administrative liability, labor rights.

Mehnat qonunchiligida davlat nazorati samaradorligini baholash masalasi zamonaviy huquqiy davlatning asosiy institutlaridan biri sifatida alohida ahamiyatga ega. Chunki mehnat huquqlari buzilishining oldini olish, ish beruvchi va xodim o'rtasidagi munosabatlarda qonuniylikni ta'minlash hamda mehnat sharoitlarining xalqaro standartlarga mosligini nazorat qilish bevosita davlat nazorati mexanizmlariga bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasida ushbu yo'nalish so'nggi yillarda keng islohotlar asosida takomillashtirilmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z ma'ruzalaridan birida quyidagilarni ta'kidlaydi: "Har bir inson o'z mehnati bilan munosib daromad topishi, xavfsiz va adolatli sharoitda ishlashi kafolatlanishi lozim"¹. Shuningdek, "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da mehnat munosabatlarini tartibga solish, yashirin bandlikni qisqartirish va mehnat huquqlarini himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Bu esa mehnat sohasida davlat nazoratini kuchaytirish va uning samaradorligini oshirish zaruratini yanada dolzarb qiladi.

¹ Shavkat Mirziyoyev. "Inson qadri va ijtimoiy adolatni ta'minlash bo'yicha ma'ruzalar va nutqlar". O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy sayti. <https://president.uz/uz/lists/category/19> 6

Ilmiy adabiyotlarda mehnat nazorati institutining mohiyati turlicha yoritiladi. Masalan, A. Xudayberganov mehnat nazoratini “mehnat qonunchiligi normalarining amalda bajarilishini ta’minlovchi institutsional tizim” sifatida izohlaydi va uning samaradorligi nafaqat normativ bazaga, balki huquqni qo‘llash mexanizmlarining ishlash darajasiga ham bog‘liqligini ta’kidlaydi². R. David esa huquqiy tizimlarning samaradorligi haqida fikr yuritir ekan, “qonunning kuchi uning amalda qo‘llanishida namoyon bo‘ladi³” degan g‘oyani ilgari suradi⁴.

Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, so‘nggi yillarda mehnat inspeksiyalari tomonidan aniqlangan mehnat huquqi buzilishlari, xususan, ish haqlarini o‘z vaqtida to‘lamaslik, norasmiy bandlik va mehnat shartnomalarini rasmiylashtirmaslik holatlari sezilarli darajada kamaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar kuchaytirilgan. Bu esa davlat nazoratining faollashuvi natijasida mehnat munosabatlarida shaffoflik oshayotganini ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, mehnat qonunchiligida davlat nazoratining samaradorligini baholash faqatgina huquqiy normalarning mavjudligi bilan emas, balki ularning amaliy ijrosi, institutsional mexanizmlarning ishlashi hamda jamiyatdagi huquqiy madaniyat darajasi bilan ham bevosita bog‘liqdir.

Mehnat qonunchiligida davlat nazoratining samaradorligini baholash — bu faqat nazorat organlarining faoliyatini statistik ko‘rsatkichlar bilan o‘lchash emas, balki mehnat munosabatlarida qonun ustuvorligi qay darajada ta’minlanayotganini aniqlash jarayonidir. Samaradorlikni baholashda birinchi navbatda mehnat

² Xudayberganov A. *Mehnat huquqi va uni qo‘llash amaliyoti*. Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021.

³ René David. *Major Legal Systems in the World Today*. Oxford University Press, 2019.

<https://global.oup.com/academic/product/major-legal-systems-in-the-world-today-9780198268776>

⁴ International Labour Organization (ILO). *Labour Inspection Convention, 1947 (No. 81)*.

https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C081

inspeksiyasi tomonidan aniqlangan huquqbuzarliklar soni, ularning bartaraf etilish darajasi, ishchilarga tiklab berilgan mehnat huquqlari (ish haqi, kompensatsiya, ish joyiga tiklash) va profilaktik choralar natijalari hisobga olinadi.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO) standartlariga ko'ra, mehnat inspeksiyasi tizimi "jazolashdan ko'ra oldini olishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak", ya'ni asosiy maqsad huquqbuzarlik sodir bo'lgandan keyin javobgarlik emas, balki uni sodir bo'lishidan oldin kamaytirishdir⁵. Shu nuqtayi nazardan, samaradorlikni baholashda faqat jarimalar soni emas, balki mehnat sharoitlarining yaxshilanishi va norasmiy bandlikning qisqarishi ham muhim indikator hisoblanadi.

O'zbekiston amaliyotida so'nggi yillarda mehnat munosabatlarini raqamlashtirish orqali nazorat tizimi sezilarli darajada kuchaytirildi. Xususan, elektron mehnat shartnomalari va yagona milliy mehnat tizimining joriy etilishi natijasida ishga joylashish jarayonlarining shaffofligi oshdi hamda yashirin mehnat ulushini aniqlash imkoniyati kengaydi. Bu esa davlat nazoratining operativligi va aniqligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Huquqshunos olim A. Xudayberganovning fikricha, mehnat nazoratining samaradorligi uch asosiy omilga bog'liq: huquqiy bazaning mukammalligi, ijro organlarining institutsional mustaqilligi va huquqni qo'llash amaliyotining barqarorligi⁶. Agar ushbu uch komponentdan biri zaif bo'lsa, nazorat tizimi to'liq samarali ishlamaydi.

Shuningdek, R. David huquqiy tizimlar tahlilida shuni ta'kidlaydiki, "huquq normalarining real ta'siri ularning jamiyatda qabul qilinishi va qo'llanishiga

⁵ International Labour Organization (ILO). *Labour Inspection Convention, 1947 (No. 81)*.
https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C081

⁶ Xudayberganov A. *Mehnat huquqi va uni qo'llash amaliyoti*. Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021.

bog‘liq”⁷. Bu fikr mehnat nazorati samaradorligini baholashda ham muhim, chunki qonunlarning mavjudligi ularning amalda ishlashini avtomatik kafolatlamaydi.

Mening fikrimcha, O‘zbekistonda mehnat nazoratining samaradorligi oshib bormoqda, ammo hali ham norasmiy bandlik va ayrim hududlarda mehnat shartnomalarini to‘liq rasmiylashtirmaslik muammosi saqlanib qolmoqda. Shu sababli, samaradorlikni yanada oshirish uchun faqat jazolash mexanizmlarini emas, balki profilaktik huquqiy targ‘ibotni ham kuchaytirish zarur.

Umuman olganda, davlat mehnat nazorati samaradorligini baholash murakkab ko‘rsatkichlar tizimiga asoslanadi va u huquqiy, institutsional hamda ijtimoiy omillar uyg‘unligida tahlil qilinadi.

Mehnat qonunchiligida huquqiy ta’sir choralari davlat nazoratining amaliy samaradorligini ta’minlaydigan asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi. Ushbu choralarning maqsadi faqatgina huquqbuzarlik sodir etilgandan keyin jazolash emas, balki mehnat munosabatlarida qonuniylikni tiklash va kelgusida buzilishlarning oldini olishdir. Huquqiy ta’sir choralariga ogohlantirish, ma’muriy jarimalar, ish beruvchiga majburiy ko‘rsatmalar berish, ayrim hollarda esa jinoiy javobgarlikni qo‘llash kiradi.

Huquqshunos olim S.S.Alekseev huquqiy ta’sir choralari “huquq normalarining amaliy ishlashini ta’minlaydigan davlat irodasining tashkiliy ifodasi” sifatida izohlaydi va ularning samaradorligi huquqiy tizimning institutsional kuchiga bog‘liqligini ta’kidlaydi⁸. Bu yondashuv mehnat

⁷ René David. *Major Legal Systems in the World Today*. Oxford University Press, 2019.

<https://global.oup.com/academic/product/major-legal-systems-in-the-world-today-9780198268776>

⁸ Alekseev S. S. *Theory of Law*. Moscow: BEK Publishing, 2010.

<https://example.com/alekseev-theory-of-law>

qonunchiligiga ham to'liq mos keladi, chunki nazorat organlarining real vakolati bo'lmasa, huquqiy norma deklarativ xarakterda qolib ketadi.

Bundan tashqari, G. Kelsenning normativ huquq nazariyasiga ko'ra, huquq tizimi pog'onali tuzilishga ega bo'lib, quyi darajadagi normalar yuqori darajadagi normalardan kuch oladi va ularning ijrosi davlat majburlov mexanizmi orqali ta'minlanadi⁹. Mehnat qonunchiligi doirasida bu mehnat kodeksi va unga asoslangan inspeksiya qarorlarining majburiy ijrosida namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda institutsional transformatsiya jarayonlari mehnat bozori boshqaruvida sezilarli o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Xususan, mehnat munosabatlarini raqamlashtirish, elektron mehnat shartnomalari tizimi va yagona milliy mehnat platformasining joriy etilishi nazorat jarayonlarini shaffof va tezkor qilishga xizmat qilmoqda. Bu esa yashirin iqtisodiyot ulushini kamaytirish va norasmiy bandlikni aniqlash imkoniyatini kengaytirmoqda.

Sotsiolog va iqtisodchi olim D. North institutsional iqtisodiyot nazariyasida shuni ta'kidlaydiki, "institutlar iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarning asosiy belgilovchi omilidir"¹⁰. Shu nuqtayi nazardan, mehnat inspeksiyasi va kasaba uyushmalari kabi institutlarning kuchayishi mehnat huquqlarining real himoyasini ta'minlaydi.

So'nggi yillarda xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, mehnat nazoratining eng samarali modeli — bu **riskga asoslangan inspeksiya tizimi** hisoblanadi. Masalan, Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO) tavsiyalariga ko'ra, tekshiruvlar

⁹ Hans Kelsen. *Pure Theory of Law*. University of California Press, 1967.

<https://www.ucpress.edu/book/9780520038010/pure-theory-of-law>

¹⁰ Douglass C. North. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, 1990. <https://www.cambridge.org/core/books/institutions-institutional-change-and-economic>

“hamma korxonani bir xil tekshirish” emas, balki yuqori xavfli sohalarga (qurilish, ishlab chiqarish, logistika) yo‘naltirilishi kerak. Bu resurslardan samarali foydalanish va real huquqbuzarliklarni tezroq aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, Yevropa davlatlarida (Germaniya, Fransiya tajribasi) mehnat inspeksiyasi faqat jarima soluvchi organ emas, balki **maslahat beruvchi va profilaktik institut** sifatida ishlaydi. Bu modelda ish beruvchilar inspeksiyadan “jazodan qo‘rqib emas”, balki “to‘g‘ri ishlashni o‘rganish uchun” foydalanadi.

O‘zbekistonda ham shu yo‘nalishda o‘zgarishlar bor, lekin amaliyot hali to‘liq shakllanmagan. Masalan, raqamli mehnat platformalari joriy etilgani bilan, ayrim hududlarda hali ham “qo‘lda nazorat” va “formal tekshiruv” elementlari saqlanib qolgan.

Mening fikrimcha, hozirgi bosqichda O‘zbekistonda eng muhim yo‘nalishlardan biri — jazolash tizimini kengaytirish emas, balki profilaktik va raqamli nazorat mexanizmlarini kuchaytirishdir. Chunki zamonaviy mehnat bozori tez o‘zgaruvchan bo‘lib, an‘anaviy tekshiruv usullari har doim ham samarali natija bermaydi. Shu sababli, institutsional transformatsiya raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan holda rivojlanishi kerak.

Umuman olganda, huquqiy ta’sir choralari va institutsional transformatsiya bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ular mehnat qonunchiligining amalda ishlash darajasini belgilovchi asosiy omillardir.

Mehnat qonunchiligida davlat nazorati samaradorligini baholash natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu tizimning real ishlashi birgina normativ-huquqiy bazaning mavjudligi bilan emas, balki uning amaliy ijrosi, institutsional salohiyati va jamiyatdagi huquqiy madaniyat darajasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Davlat

nazorati qanchalik kuchli bo'lmasin, agar huquqiy normalar kundalik mehnat munosabatlarida to'liq amal qilmasa, kutilgan natijaga erishish qiyin bo'ladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda mehnat nazorati tizimi so'nggi yillarda sezilarli darajada modernizatsiya qilindi: raqamli mehnat platformalari joriy etildi, inspeksiya vakolatlari kengaytirildi hamda mehnat huquqlarini tiklash mexanizmlari kuchaytirildi. Bu esa davlat nazoratining faollashuvi va shaffoflikning ortishiga olib keldi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, huquqiy tizimning samaradorligi faqat jazolash kuchiga emas, balki profilaktika va institutlar o'zaro hamkorligiga ham bog'liq. Xususan, S.S.Alekseev huquqiy tizim barqarorligi uning amalda ishlash mexanizmlariga tayanishini ta'kidlaydi, D.North esa institutlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi hal qiluvchi rolini asoslab beradi.

Mening shaxsiy xulosam shuki, kelajakda mehnat nazorati tizimi "reaktiv" (jazolovchi) yondashuvdan "preventiv" (oldini oluvchi) yondashuvga to'liq o'tishi lozim. Bunda raqamli texnologiyalar, ochiq ma'lumotlar tizimi va ijtimoiy sheriklik mexanizmlari muhim rol o'ynaydi. Natijada mehnat munosabatlarida adolat, shaffoflik va ishonch darajasi yanada mustahkamlanadi.

Umuman olganda, davlat mehnat nazorati samaradorligini oshirish — bu uzluksiz islohotlar, institutsional yangilanish va huquqiy ongni rivojlantirishni talab qiladigan kompleks jarayondir.